

УДК 025.5(477):004.7

Олег Ворошилов,

старш. наук. співроб. СІАЗ НБУВ, канд. іст. наук

РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття висвітлює як основні тенденції розвитку вітчизняних бібліотек, пов'язані з переходом до інформаційного суспільства, так і ті питання, що потребують вирішення вже в найближчій перспективі.

Ключові слова: розвиток бібліотек, інформатизація, інформаційне суспільство.

Сучасна бібліотека – це адаптивна багатфункціональна, відкрита культурно-цивілізаційна інституція. Організуючи доступ до накопичених інформаційно-знанневих ресурсів, забезпечуючи навігацію в них, вона формує й задовольняє інформаційні, освітні та культурні потреби користувачів, забезпечує стійкий розвиток людського суспільства в цілому.

За тривалий період людської історії соціальні функції бібліотеки зазнали істотних змін. Призначенням перших бібліотек було зберігання документів. За час своєї еволюції бібліотека пройшла шлях від обслуговування потреб правлячої еліти до задоволення потреб суспільства в цілому, перетворившись на соціальний інститут, що містить інформаційні й культурні компоненти та забезпечує стійкість зв'язків і відносин у межах суспільства.

Цілком зрозуміло, що питанню еволюції бібліотечних установ, у тому числі вітчизняних, фахівці приділяють значну увагу. Зокрема, можна назвати праці таких фахівців, як Д. Галаган, М. Гончаров, І. Давидова, Я. Шрайберг та ін. [1]. Дані питання активно досліджуються і науковцями Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) – О. Онищенко, В. Горовим, Т. Гранчак, С. Кулицьким, Ю. Половинчак, В. Пальчук та ін. [2, 3, 4, 5, 6]. Водночас досліджувані науковцями питання потребують подальшого вивчення.

Суспільні трансформації, що відбуваються нині, впливають на бібліотеки так рішуче, що змінюють не лише всю систему бібліотечної праці та бібліотечних ресурсів, але і вперше ставлять питання про «межі» бібліотечного простору та основи існування традиційних бібліотек і їхніх функцій. Зміна ролі, призначення бібліотек позначається також

на взаємовідносинах бібліотеки із суспільством у цілому і його окремими соціальними інститутами.

Усі ці явища привели до пошуку нових моделей бібліотечного розвитку, що забезпечують життєздатність бібліотеки як необхідного суспільству соціального інституту в контексті побудови відкритого суспільства знань.

Як зазначає у зв'язку з цим заступник директора зональної наукової бібліотеки УДТУ-УПІ Г. Щербініна, функції бібліотеки залишилися колишніми: документи та інформацію збирати, зберігати та доводити до тих, кому вона призначена. Причому робити це якомога більш якісно, оперативно й повно. Проте засоби, за допомогою яких зазначені функції реалізуються, стали новими, сучасними, такими, що відповідають новій інформаційній епосі. У бібліотек з'явився новий інструмент, за допомогою якого вони успішно вирішують поставлені перед ними завдання автоматизації. Нові електронні засоби передавання інформації змінюють безповоротно вигляд бібліотек, бібліотечні процеси, всю бібліотечну технологію й навіть систему книжкової справи в цілому [7].

Нині, із зростанням запитів на інформацію, у період переходу до постіндустріального інформаційного суспільства, бібліотеки перетворюються на суспільні інформаційні центри широкого призначення, а їхні працівники – на посередників між виробниками й користувачами інформації, між інформаційним ресурсом, що є в суспільстві, і соціальними структурами, які базуються на ньому.

Бібліотеки відповідатимуть сьогоднішнім вимогам, успішно виконуватимуть роль найважливішого елемента інфраструктури керування інформаційними ресурсами суспільства, якщо:

- їхня техніко-технологічна база забезпечуватиме можливість якісного керування електронними потоками інформації;
- вони зможуть ефективно працювати в глобальному інформаційному просторі, відбираючи необхідну суспільству інформацію;
- вони стануть центрами надійного зберігання нової електронної й перекладеної з інших носіїв в електронну форму інформації, структурованої й надійно керованої;
- переведена в електронну форму інформація фондів бібліотек вводиться в активний обіг, створюючи єдині масиви з новою, затверджуючи напрацьовані попередніми поколіннями традиції створення інформації;
- бібліотеки, активізуючи роботу з дистантного обслуговування користувачів, відпрацьовуватимуть технології, спрямовані на підвищення ефективності використання інформації, у тому числі й шляхом адаптації до потреб замовника, з урахуванням специфіки його сприйняття тощо;

– бібліотеки почнуть процес входження на інформаційні ринки як повноправні суб'єкти;

– бібліотеки як суспільні інформаційні центри стануть також центрами передового досвіду, наукової думки та просвіти для всіх категорій громадян, які використовують сучасні інформаційні технології як важливий елемент свого способу життя.

Прогнозується також, що вже в недалекому майбутньому більш відчутною стане навігаторська функція працівників бібліотеки. І не лише в бібліографічній сфері, як це ми зазвичай маємо в практиці сьогодення. Ідеться про забезпечення доступу замовника до повнотекстових матеріалів, активної допомоги у відборі такої інформації, її обробці.

Крім того, дедалі більш явною стає тенденція еволюції інформаційної функції бібліотек в інформаційно-аналітичну.

Слід зазначити, що зміни відбуваються і в оцінці ролевих характеристик бібліотек. У минулому бібліотеки виступали як сховища, як науково-допоміжні, культурно-освітні, ідеологічні установи. Нині бібліотеки позиціонують себе як інформаційні центри, мультимедіацентри, культурні центри, центри правової інформації, екологічної освіти, сімейного читання, а також як центри міжкультурної комунікації, навчання, спілкування, інтелектуальні центри тощо. (Утім, рольове позиціонування – часто лише самооцінка, і не завжди зрозуміло, наскільки вона відбиває реальні зміни бібліотеки).

Загалом же практика новітнього періоду розвитку вітчизняних бібліотек, що пов'язаний з появою в бібліотеках Інтернету, і початок якого в Україні припадає на другу половину 90-х років ХХ ст., характеризується інтенсивним впровадженням у роботу бібліотек засобів телекомунікації, появою електронних повнотекстових видань, створенням власних електронних зібрань, розвитком корпоративних бібліотечних систем тощо.

Основна увага надається дослідженням у галузі інформаційних інфраструктур і міжбібліотечної кооперації, організації роботи з інтернет-ресурсами, комплексної автоматизації бібліотечних процесів із застосуванням мережевих технологій, створенню електронних бібліотек. Активізується вивчення різних аспектів застосування сучасних інформаційних (у тому числі мережевих) технологій у бібліотеках, роботи з електронними виданнями.

Бібліотеки стають виробниками власних електронних інформаційних ресурсів, у практику бібліотек поряд з видавничою діяльністю починає входити тиражування на компакт-дисках окремих інформаційних продуктів та електронних ресурсів. Вагомою складовою документно-інформаційного ресурсу сучасної бібліотеки стають електронні інформаційні ресурси.

Водночас не можна не відзначити, що на початок 90-х років значне відставання в галузі ПК, відсутність власної виробничої бази, повне домінування зарубіжного системного програмного забезпечення, практична недоступність для бібліотек телекомунікаційних технологій, природно, посилили технологічний розрив між вітчизняними і зарубіжними бібліотеками, який з кінця 90-х років почав поступово скорочуватися, але на сьогодні ще остаточно не подоланий. А розрив технологічний неминуче призвів до розриву інформаційного.

На сьогодні дослідники виділяють такі основні пріоритети для вітчизняних бібліотек (і для всіх бібліотечних установ на пострадянському просторі):

- автоматизація бібліотек, інформаційні технології в бібліотеках;
- корпоративні бібліотечно-інформаційні системи й технології;
- інтернет-ресурси та інтернет-технології для бібліотек;
- електронні ресурси, електронні бібліотеки, електронна інформація;
- збереження фондів, проблеми формування і використання фондів.

Виходячи з вищевикладеного, легко зрозуміти, що пріоритети бібліотечно-інформаційної системи України диктуються все ще нереалізованою в масштабі країни технологічною революцією. Незважаючи на значну кількість бібліотек, які вже мають комп'ютери, доступ в Інтернет тощо, залишається все ще значний прошарок бібліотек та інших бібліотечно-інформаційних установ, для яких автоматизація – справа майбутнього. Все ще залишає бажати кращого стан загальнодоступних телекомунікацій. Ряд організацій, незважаючи на очевидні успіхи, усе ще не мають доступу до високошвидкісних каналів зв'язку, іноді через фінансові обмеження, а іноді – із технічних причин. Тому проблеми комп'ютеризації й телекомунікації, як і раніше, залишаються актуальними. Таким чином, технічна й технологічна проблема поки домінує під час вибору пріоритетів розвитку вітчизняної бібліотечно-інформаційної інфраструктури.

Водночас інші, можливо не менш важливі проблеми, які хвилюють Захід, – доступність інформації, толерантність, авторське право, ліцензування, нові підходи до планування діяльності бібліотек з урахуванням зростаючого потоку електронних публікацій тощо – відходять на другий план. Починати ж їх вирішувати потрібно вже сьогодні. Так, наприклад, питання взаємодії закону про авторське право й бібліотек особливо загострилося з появою цифрових технологій, використанням сканерів у бібліотеках. Фактично, бібліотеки сьогодні можуть репродукувати будь-яку кількість копій документів бібліотечного фонду,

що вже перебувають у суперечності з авторськими й видавничими правами. Як правило, адміністрація бібліотек не бере на себе відповідності за сканування читачами документів з фондів, практично не надаючи цю послугу, і різко обмежує електронну доставку документів, в основному тільки журнальними статтями. Закон про авторське право тісно пов'язаний із правами на інтелектуальну власність, які бібліотеки також зобов'язані шанувати й дотримуватися.

Можна відзначити й той момент, що на Заході вже давно реалізуються різні нові схеми стратегічного й поточного планування діяльності бібліотек в умовах різкого збільшення потоків електронної інформації. Відбувається перегляд основ і стратегій формування фондів бібліотек з урахуванням зростання ролі повнотекстового документарного ресурсу, електронних книг, мультимедійних засобів, а також перегляд їх структур і системи керування. В адміністраціях бібліотек з'являються нові посади – менеджери вищої ланки, які відповідають за стратегічне планування й наукові комунікації, ліцензування, роботу з провайдерами, докорінно змінюється планова діяльність бібліотеки, головним чином із планування й розрахунку показників фондів і обслуговування користувачів. Змінюється концепція традиційної бібліотеки: збільшується кількість документів, що надаються користувачам певної бібліотеки, які фізично не присутні у фонді певної бібліотеки, але вже відображаються в її електронному каталозі. Ця тенденція розвитку бібліотечно-інформаційної інфраструктури передбачає, безумовно, швидку адаптацію бібліотек до інформаційних технологій, що постійно оновлюються й удосконалюються. Крім того, передбачає розробку спеціальних засобів запобігання неліцензованому доступу до зростаючих масивів електронної повнотекстової й мультимедійної інформації.

Зі свого боку перший заступник директора ДПНТБ Росії Я. Шрайберг підкреслює важливість визначення оптимальної взаємодії традиційної, автоматизованої та електронної бібліотеки, а також створення корпоративних систем [8].

У цьому контексті можна відзначити, що історія створення бібліотечних мереж й активний розвиток їх взаємодії налічує десятиріччя. Найяскравішими прикладами бібліотечних мереж є централізовані бібліотечні мережі, сформовані наприкінці 70-х років ХХ ст. на принципах адміністративно-командного керування, та система міжбібліотечного абонементу. На принципах мережевої взаємодії ґрунтувалася система методичного керівництва і внутрішньосистемного книгообміну, здійснювалася діяльність територіальних бібліотечних об'єднань, міжвідомчих бібліотечних комісій.

І сьогодні, за соціально-економічних умов, що змінилися, створюється

й діє величезна кількість бібліотечних мереж, побудованих на принципах, що допускають добровільність й активність участі, встановлення взаємовигідних і партнерських відносин. Пояснюється це, крім іншого, тим, що сьогодні навіть найбільші бібліотеки не можуть власними ресурсами задовольнити весь спектр інформаційних потреб [9].

Більшість дослідників цього питання сходиться на думці, що нині бібліотека перестає бути пасивним інформаційним посередником, вона перетворюється на одну з найпродуктивніших і масових систем керування знаннями.

В Україні флагманом у цій галузі є Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського – головний науково-інформаційний бібліотечний комплекс країни, покликаний забезпечувати зростаючі інформаційні потреби сфер науки, освіти, культури, державного управління, репрезентації України у світовому інформаційному просторі. НБУВ зберігає найбільш цінну частину друкованої й рукописної документальної спадщини української нації та інших етносів, які мешкають в Україні, є центром накопичення, наукової обробки, зберігання та використання вітчизняних наукових і суспільно значущих документів на всіх видах носіїв інформації.

НБУВ належить до числа найбільших бібліотек світу. За неофіційними міжнародними рейтингами, станом на 2011 р. вона займає 18-те місце за обсягами й цінністю нагромаджених фондів і колекцій (15 млн документів). Бібліотека виконує функції офіційного Депозитарію документів ООН в Україні.

Щорічно до фондів надходить 160–180 тис. документів. Бібліотека комплектується всіма українськими виданнями, отримує примірник дисертацій, які захищаються на території України, веде міжнародний книгообмін з понад 1500 науковими закладами й бібліотеками 80 країн світу. З 1994 р. наповнюється електронний каталог бібліотеки, з 1998 р. – загальнодержавна реферативна база даних «Україніка наукова». З 1998 р. здійснюється цілеспрямоване комплектування електронними документами, з 2005 р. – вибіркове архівування науково-інформаційних ресурсів Інтернету, з 2010 р. – формування репозитарію електронних копій наукової періодики України.

При відносній стабілізації загальної чисельності читачів НБУВ і кількості щоденних відвідувачів її читальних залів кількість звернень користувачів мережі Інтернет до електронних інформаційних ресурсів бібліотеки невинно зростає й сягає нині понад 60–70 тис. на добу. Особлива категорія абонентів – інформаційні служби органів державної

влади, серед яких Верховна Рада України, Адміністрація Президента України і Кабінет Міністрів України.

НБУВ має статус наукового інституту Національної академії наук України. Вона є одним із провідних центрів бібліотекознавчих та книгознавчих досліджень на слов'янських землях. Бібліотекою вивчаються теоретичні й прикладні проблеми формування і використання науково-інформаційних ресурсів, створення національної бібліографії та розвитку біобібліографічних інформаційних ресурсів, упровадження нових технологій збереження, консервації та реставрації бібліотечних фондів.

Розвиток електронних інформаційних ресурсів, зважаючи на їх пріоритетну запитаність читачами/користувачами електронних інформаційних мереж, посів нині першорядне місце серед завдань, які вирішуються НБУВ. У наш час національні бібліотеки у всьому світі розбудовують масштабні бібліографічні, тематичні, зокрема науково-технічного спрямування, історико-культурні, меморіальні, а також науково-методичні та освітні електронні інформаційні ресурси й цифрові бібліотеки, успішно конкуруючи в цьому з провідними інформаційними корпораціями та асоціаціями.

У результаті багаторічних підготовчих зусиль НБУВ досягнуто нині відчутного кількісного та якісного прориву в справі формування електронних ресурсів. Упродовж 2011 р. відбулися переломні позитивні зрушення в їх змістовному наповненні. На веб-порталі НБУВ, крім генеральних електронних каталогів книжкових, а також продовжуваних і періодичних видань, відкрито нові тематичні каталоги та сегменти електронної бібліотеки, які розкривають зміст спеціалізованих фондів НБУВ, де зберігаються пам'ятки історико-культурної спадщини. Технічними засобами здійснено інтеграцію новостворених електронних ресурсів у єдиний комплекс – дані локальних тематичних каталогів відображено в генеральному електронному каталозі [10].

Таким чином, головною метою бібліотек було та є задоволення інформаційних потреб суспільства. Щоб встигати в сучасних умовах за всезростаючими інформаційними потребами, щоб бути потребуваними суспільством, бібліотеки можуть і повинні розвивати свої інформаційні ресурси й служби.

Разом з тим у публікаціях про сучасний стан і тенденції розвитку бібліотек частіше розглядаються технічні новації, упровадження технологій, тоді як це, швидше, наслідок, ніж сутність перетворень.

Зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, приводять до трансформації соціальних функцій бібліотеки. Її традиційні функції (меморі-

альна, комунікаційна, інформаційна, освітня, культурна) збагатилися новим змістом, розширилися можливості їх реалізації.

Водночас уже в найближчій перспективі вітчизняним бібліотекам необхідно вирішити такі питання, як відкритий доступ до інформації, захист авторського права, інформаційна безпека, право на приватну інформацію, ціна інформаційного доступу тощо. Вирішення цих питань є особливо важливим для бібліотек як інститутів, які відображають суспільний зріз інтересів до інформації, відіграють особливу роль в інформаційній політиці суспільства.

Крім того, сучасна бібліотека має освоїти інтегрований технологічний цикл, що включає послідовність наукоємних процесів комп'ютерної обробки документних масивів: бібліографування, реферування, підготовку аналітичних матеріалів, проведення статистичних досліджень (бібліо-, інформо-, наукометричних) як передумову для виділення зі сховищ даних нових знань. Технологічна трансформація бібліотеки обумовить структурну – вона виступатиме системотвірним елементом комплексу, що включатиме власне бібліотеку, наукову установу (вона здійснюватиме продукування нових знань), інформаційно-аналітичний центр та, на переконання ряду фахівців, навчальний заклад і культурологічну установу.

Список використаних джерел

1. *Галаган Д.* Библиотеки будущего [Электронный ресурс] / Д. Галаган // Центр евроинтеграции. – Режим доступа: <http://www.cei.urau.net.ua/archives/2001>. – Загл. с экрана; *Гончаров М. В.* Новые информационные технологии как новый шанс для библиотек / М. В. Гончаров // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новое сотрудничество : материалы 4-й Междунар. конф. «Крым-97», Т. 1. – М. : ТЕЛЕР, 1997; *Горный Е.* Развитие электронных библиотек: мировой и российский опыт, проблемы, перспективы [Электронный ресурс] / Е. Горный, К. Вигурский. – Режим доступа: <http://www.zhurnal.ru/staff/gorny/texts/dlib.html>. – Загл. с экрана; *Давидова И. О.* Библиотечное производство в информационном обществе / И. О. Давидова : монография. – Х. : ХДАХ, 2005; *Шрайберг Я. Л.* Библиотеки и информационные технологии: десять лет спустя // Науч. и техн. б-ки. – 2004. – № 1. – С. 25–55.

2. *Онищенко А. С.* Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского как многопрофильный научно-исследовательский центр // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. – К., 2003. – С. 15–39;

Горовий В. М. Оновлення бібліотек як фактор підвищення ефективності інформаційних ресурсів / В. М. Горовий // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 21 / НАН України, Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К., 2008. – С. 5–15; *Горовий В. М.* Соціальні інформаційні комунікації і розвиток бібліотечної діяльності / В. М. Горовий // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 23 / НАН України, Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К., 2009. – С. 7–25.

3. *Гранчак Т.* Бібліотеки в системі політичної комунікації: тенденції розвитку та завдання / Т. Гранчак // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 30 / НАН України, Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К., 2011. – С. 7–24;

4. *Кулицкий С.* Информационный потенциал научной библиотеки в сфере аналитической поддержки развития экономики / С. Кулицкий // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. – Вып. 9. – К., 2011. – С. 121–131.

5. *Половинчак Ю.* Бібліотечні консорціуми – перспектива XXI ст.: світовий досвід та вітчизняні реалії / Ю. Половинчак // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 30 / НАН України, Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К., 2011. – С. 51–61.

6. *Пальчук В.* Особливості розвитку інформаційно-аналітичної діяльності бібліотек у контексті загальноцивілізаційних соціокультурних трансформацій / В. Пальчук // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 26 / НАН України, Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України. – К., 2010. – С. 254–266.

7. *Щербинина Г. С.* Тенденции развития библиотек в постиндустриальном пространстве [Электронный ресурс] / Г. С. Щербинина. – Режим доступа: http://elag.urfu.ru/bitstream/1234.56789/326/1/2002_17.HTML. – Загл. с экрана.

8. *Шрайберг Я. Л.* Современные тенденции развития библиотечно-информационных технологий: ежегодный доклад / Я. Л. Шрайберг // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества : 8-я Междунар. конф. «Крым-2001» : тр. конф. – Судак, 2001. – Т. 1. – С. 9–11.

9. *Тупчиенко-Кадырова Л. Г.* Информатизация библиотеки: пути преобразования / Л. Г. Тупчиенко-Кадырова // Библиотековедение. – 2003. – № 1. – С. 40–46.

10. Концепція розвитку Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського на період до 2015 року та подальшу перспективу. Проект.